

diferenciacija množic izražala predvsem v opredelitvi: ali za narodnoosvobodilno gibanje ali za okupatorja.

Na koncu naj v zvezi s tem, da so nekateri pisci označevali Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze za kvislinško formacijo, povem še tole. Vermašaft je bil povsem okupatorjeva tvorba. Okupator jo je organiziral kot polvojaško organizacijo v okviru Štajerske domovinske zveze neposredno sam in v skladu s svojo ponemčevalno politiko. Njegovi voditelji so bili domači in priseljeni Nemci. Prvotna naloga vermašafta je bila vzgoja njegovih članov v duhu nacističnih idej, ponemčevanje v njegovem okviru in njegovo sodelovanje pri izvajanju ponemčevanja ter urjenje v vojaških veščinah. Že konec avgusta 1941 pa je zaradi narodnoosvobodilnega gibanja poveljnik redarstvene policije Alpenlad sporazumno s šefom civilne uprave na Spodnjem Štajerskem odredil, da lahko vermani sodelujejo z nemško eksekutivo v akcijah proti partizanom. Nacisti so imeli razne težave z vermašaftom, ker je bila večina njegovih pripadnikov prisilno vključena vanj. Marca 1942 je vodja vermanskega Sturm 42, ki je sodil v okvir Standarte Celje-zahod, spraševal, kaj naj napravi s tistimi vermani, ki so bili avgusta 1941 odpeljani v koncentracijsko taborišče, nato pa izpuščeni. Septembra 1942 pa je vodja omenjene Standarte poročal za 42. Sturm, da je bilo zaradi sodelovanja z NOB ustreljenih 13 vermanov Sturm.

Določeni krogi in predvsem urad komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem v vermašaftu niso videli nekaj zanesljivega in so si prizadevali za njegovo ukinitvev. Velik razkroj vermašafta v času največjega razmaha NOB na Štajerskem je take ocene potrdil. Navedeno pa seveda ne pomeni, da nekatere vermanske enote in posamezni vermani niso bile zagrizeni nasprotniki narodnoosvobodilnih enot.²

BOGO GRAFENAUER

Zgodovinski vidiki kolaboracionizma

Nisem specialist za obdobje, o katerem govorimo, in zaradi tega tudi nisem mislil govoriti o njem. Oglušam se zaradi nekaterih sporočil v današnji razpravi. Najprej morem reči, kako sem doživel svet, o katerem govorimo.

Kolaboracionizma ni mogoče opravičiti. Posebej ne pri Slovencih, ki smo bili kot eden izmed redkih narodov v drugi svetovni vojni od obeh

² Pri pripravi tega diskusijskega prispevka sem poleg že omenjene razprave (Tone Ferenc in Milan Ževart: Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem) uporabljal predvsem še deli: Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Saleški dolini, Ljubljana 1977, in Miroslav Stiplovec: Šlandrova brigada, Ljubljana, Maribor 1971.

velikih okupatorjev gotovo obsojeni na smrt. Za nas, ki smo to doživljali, o tem najbrže ni smiselno razpravljati. Pri starosti vprašanja kolaboracije ni potrebe, da bi posegali daleč nazaj v zgodovino. Iz časa kmečkih uporov poznamo tri ali štiri primere ljudi, ki so sodelovali s fevdalci in sporočali, kateri kmetje iz njihovega okoliša so bili na vodilnih mestih pri puntarjih, in so po uporu najbrže zaradi tega imeli lažje dajatve. To se da dokazati z urbarji in drugimi viri in to sem v svoji disertaciji tudi napisal. Tega sploh ne bi primerjal s tem, o čemer danes govorimo. Težko je primerjati na videz podobne položaje celo v času, v katerem je bil naš narod že izoblikovan. Ni mogoče, npr., meriti s takimi merili ravnanja vseh tistih slovenskih ljudi, ki so živeli med leti 1918 in 1941 v Avstriji, pa odločitve koroških Slovencev ob samem »anšlusu«, ali pa onih, ki so živeli v Italiji in so preprosto hoteli pač preživeti kot Slovenci – vse to je v resnici stvar zase. In o tem najbrže tudi ni mogoče govoriti v drugih časih, razen med leti 1941 in 1945, kajti če bi upoštevali okoliščine brez te omejitve, potem bi marsikje po Evropi že od leta 1944 najprej lahko upravičeno rekli, kar je bilo tudi pri nas v polemiki že izrečeno, da je šlo za uvedbo demokracije ali pa boljševiškega režima. Kakor hitro širimo našo dilemo npr. v Romunijo, na Čehoslovaško ali na Poljsko, postaja vprašanje bistveno drugačno – in tudi vprašanje »kolaboracije« se drugače postavlja od leta 1944 naprej (v smislu podpore tuje nadoblasti).

Torej se moramo v razgovoru omejitvi prav na tiste stvari, ki so se dogajale tukaj, na Slovenskem, v tistem položaju, v katerem smo bili Slovenci obsojeni na narodnostno smrt in ko so se našli ljudje, ki so sodelovali z okupatorjem, ki nas je obsodil na smrt, proti osvobodilnemu gibanju. Mislim, da je res pogoj za to, da lahko govorimo o kolaboraciji, odpor proti okupatorju, brez odpora najbrže tudi kolaboracije v našem smislu ne more biti, se pravi tega, da so se našli ljudje, ki so vzeli orožje od okupatorja, torej od tistega, ki je hotel slovenski narod uničiti, da so se bojevali proti tistim, ki so se borili zoper okupatorja in s tem za obstoj slovenskega naroda. To je temeljnega pomena pri ocenjevanju teh procesov.

Če gremo v evropsko širino, nas pri teh presojah hitro lahko zanese. Govorimo o odporniških gibanjih tudi pri Nemcih in Italijanih, čeprav je bil položaj tam očitno bistveno drugačen kot pri nas. Se pravi, da lahko govorimo o teh gibanjih v evropskem gibanju kot o zgodovinski enoti le, če govorimo o boju za demokratične režime proti totalitarnemu fašizmu ali pa če govorimo o teh stvareh s stališča zmagovalcev po končani vojni. Niti nemško »gibanje 20. julija« niti »rdeči orkester« in cela vrsta drugih stvari niso bili tisto, kar je bilo partizansko gibanje pri nas. Tu gre za bistvene razlike in glede na ta evropski okvir se preveč stvari meče v isti koš. Vprašanja kolaboracije v našem smislu ni mogoče postavljati v Nemčiji in Italiji, na Poljskem in v Čehoslovaški republiki pa ga je na določen način mogoče postavljati tudi po 1944.

Glede na vprašanje izhodišča, ki sem ga določil z opredelitvijo pomena

odpora proti okupatorjem, bi se vrnil na oceno, da je denuncianstvo od aprilske okupacije naprej treba obsoditi kot greh, ki ga ni mogoče opravičiti. Druga beseda za to je »izdaja«. Pri tej besedi pa se vnovič srečujemo s kompleksom – ki je tudi historiografsko bistveno širši od naše obravnave problematike. Ne gre samo za »kolaboracionizem«. Vzemimo samo delo v štirih zvezkih *Der Verrat im XX. Jahrhundert*, ki ga je Margret Boveri izdala v Rorojevi Nemški enciklopediji, kjer razlikuje v okviru »izdaje« zelo različne stvari: v I. knjigi – »Vidno dogajanje« (*Das sichtbare Geschehen*) – le kot del tega kompleksa obravnava izdajo v obliki kolaboracije, sicer pa gre za oblike različnih političnih prepričanj in njihovih izrazov tudi v dvoumih zgodovinskih položajih, od francoske revolucije naprej do nemškega položaja ob razdeljenosti Nemcev v našem času. Pri »Nevidnem dogajanju« (*Das unsichtbare Geschehen*) v drugi knjigi gre za različne oblike odporniškega gibanja in za »tajne službe« v Nemčiji, kjer se kažejo zelo pisane palete in tudi različna pojmovanja besede »izdaja« v teh okvirih. Najznačilnejši je kompleks III. knjige, kjer se problem »izdaje« povezuje z bojem med ideologijami s središčem v Evropi. Navajam samo naslove poglavij, v katere je avtorica razdelila problematiko od leta 1914 do danes: naprej zajema pojave privlačnosti komunizma (*Der Zug zum Kommunismus*) do leta 1933 in vpliv tega na notranji odpor zoper različne režime. Nato pride vloga komunistov (*Die Kommunisten*) v obveščevalni službi zaradi zmage ideje – bodisi med drugo svetovno vojno bodisi po njej (torej v korist tuje sile!), nato odpad od komunizma zaradi razočaranja nad stalinizmom (*Der Abfall vom Kommunismus*) in končno vloga teh bivših komunistov (*Die Ex-kommunisten*) v glavnem v zvezi s hladno vojno. Četrta knjiga ima naslov »Izdaja kot epidemija« in uporablja kot primer Ameriko. Se pravi, da gre za mnogo širše pojave, kot je naš, in da je prišlo do novih značilnih pojavov te vrste prav v zaostrenem ideološkem razmerju med obema središčema moči na svetu, ker se je pač tudi komunistično gibanje v Sovjetski zvezi v Stalinovi dobi povsem ideologiziralo – tudi to je bil vzrok za današnje razmere – in se je tako pojavila nevarnost ideološke križarske vojne, kot sem na to nekoč že opozoril v prispevku o pomenu zgodovine v našem času v *Naših razgledih*.

Toliko sem želel povedati za razjasnitev pojmov, ki jih moramo zgodovinsko gledati takšne, kot so bili v svojem življenju in ne v smislu stanja stvari po letu 1945, poenotene od zadaj. In s tem prehajam h konkretniji razpravi o že doslej zastavljenih vprašanjih v okviru naše problematike. Na dolomitsko izjavo ne bi gledal samo kot na sporazum, ampak mislim – kot je Mlakar to že nakazal – da je ta izjava dejansko tudi izraz razrednega boja v partizanih, to je »druge faze« revolucije. Treba je samo dodati tej izjavi tisti dve pismi, ki ju je pisal Boris Kidrič po podpisu Dolomitske izjave v Ljubljano Miri Tomšičevi (17. II. 1943) in na Primorsko Alešu Beblerju (21. II. 1943), objavljeni v 5. knjigi *Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji* (str. 457 ss., 515 ss.). Tone Fajfar, ki je poleg

Edvarda Kocbeka podpisal Dolomitsko izjavo za krščanske socialiste, je bil ob objavi teh dveh pisem človeško strašno razočaran. To mi je sam razkril, ko me je v razgovoru opozoril na to objavo. Pri tem je jasno, da gre za logiko razrednega mišljenja. Partijsko vodstvo tudi ob sklepanju Dolomitske izjave ni v resnici mislilo, da so stvari končane. Sicer Kidrič ne bi mogel napisati, kar je napisal: Obenem ko je bil priznan »krščanski skupini« neke vrste obstoj (skupina »kot taka se ne likvidira«, pač pa se likvidira njena funkcija »posebne politične organizacije«), je zapisal, »da gre razvoj naglo naprej, da pričenjajo razredni momenti igrati vse odkritejšo vlogo« itd. Jasno je, kaj je mislil. V svoji oceni knjige s posmrtnimi govori Edvardu Kocbeku (Človek je utihnil, 1983) sem napisal, kako razumem ti dve Kidričevi pismi (kot izraz »nezaupanja« v »začasne sopotnike«, za katerim »stojе drugačne izkušnje ruske revolucije, kot so se pokazale do osvoboditve v naši revoluciji« itd., Zgodovinski časopis 36, 1982, str. 356), tam si lahko sami to preberete. Res pa je doživel Kocbekov razmislek o moralnih dilemah revolucije v knjigi Strah in pogum posledice te vrste leta 1952. Kdor ve, kaj se je tedaj dogajalo in kaj se je tedaj tiskalo, zlahka oboje poveže med seboj. Nekaj časnikov iz tistega časa imam spravljenih – in jasno kažejo organizirano gonjo zoper Kocbeka s sklicevanjem sestankov Zveze borcev po vsej Sloveniji in predlaganjem resolucij z zahtevo po njegovi politični odstranitvi. To ni bil spor zaradi »kolaboracije«, marveč zaradi tega, ker so se kazali različni pogledi in različno razumevanje stvari, ki so se dogajale že po osvoboditvi.

Levičarska skupina krščanske študentske mladine moje generacije je bila v tistih letih pred drugo svetovno vojno, v katerih sem se oblikoval v samostojnega človeka, res proti tistemu režimu, ki smo ga imeli nad seboj, marsikdaj smo kot študenti sodelovali s komunisti, marsikdaj so v levih revijah ali časnikih tudi citirali moja stališča. Tudi tisto, ko sem predvideval spremembo struktur političnega življenja pri nas. Prvič sem pisal o tem v članku »Slovenska svoboda« v Dejanju junija 1939, nato pa zlasti v predavanju o »Slovenskem vprašanju« na Bohinjskem tednu 1939 (obj. v knjigi 1940). Obakrat sem izrazil prepričanje, da je za slovensko življenje nujno, da izgine kombinirana ideološka politična diferenciacija, ki povezuje ideologijo z dnevno politično borbo (»skoraj nujno privede s seboj obravnavanje majhnih političnih sporov na svetovnonazorski bazi in ponižanje ter zlorabo ideoloških političnih vrednot v dnevno politični borbi, ki se zaostri s tem do skrajnosti«). Slovenska zgodovina me je naučila, da je bila prav ta politična struktura eden izmed vzrokov za to, kar smo Slovenci doživljali med obema vojnama in tudi že pred njima, gotovo pa tudi med drugo svetovno vojno. V tem je tudi ozadje bele garde. Zato se mi zdi sektaška formulacija to, da je ozadje bele garde samo vzgoja, vpliv duhovnikov pri njej itd. To ni res. Veliko jih je, ki so šli isto to pot, pa so bili potem v partizanih. To se pravi, da človek ne more trditi, da je v tem glavni razlog. Če bi vzgoja res imela v življenju takšen pomen, potem bi danes najbrž sploh ne nastajalo vprašanje kritične mladine (glede na

različne stvari, ki jih doživlja okrog sebe). Življenje je tisto, ki odloča, ne šole. V šoli se učijo o partizanih in vseh teh stvareh nič koliko. A če življenje s svojimi vsakdanjimi bremeni kaže stvari drugače, noben šolski pouk ne vzdrži tekme s tem nazornim poukom.

Svoj referat sem sklenil (leta 1939) z izrazom prepričanja, da bo med Slovenci seveda ostala različna socialna struktura, prav tako pa tudi – seveda ločeni – politična diferenciacija in svetovnonazorska diferenciacija. Zaviranje tega razlikovanja sem imel za škodljivo, ker me je zgodovina naučila, da smo »si pridobili Slovenci vse svoje največje pridobitve v znamenju demokracije« in v boju zanjo. In tu je eno izmed razočaranj, ker ideologija z novo politično strukturo ni izgubila svojega pomena. To razočaranje je najbrže za marsikoga, kdor je med vojno sodeloval v Osvobodilni fronti, enako živo, kot je bilo moje. Naj za obdobje pritiska nesvobode v tem pogledu navedem samo zelo drastičen primer, ki sem ga doživel že v poletju 1945: kmalu po osvoboditvi smo se nekajkrat sestali pri meni na domu nekateri sodelavci bivšega Dejanja (gotovo so bili med njimi Jože Udovič in Emilijan Cevc, Stanko Osterc pa še kdo, ki se ga ne spomnim več). Udovič nam je preskrbel enega izmed takrat še redkih izvodov Kratke zgodovine VKP(b), ki smo ga začeli skupaj prebirati. No, pa to ni dolgo trajalo. Po nekaj sestankih se je pojavil pri meni bivši Zarjan Franček Majcen (tedaj tajnik Marijana Breclja) in zahteval, da se naši sestanki nehajo, ker se bivši sodelavci Dejanja nimamo pravice shajati. Če se bomo še enkrat sestali, nas bo pač UDBA pobrala. Na to sem mu odvrnil, da se bomo enkrat gotovo še našli, ker se pač moramo dogovoriti o tem našem sestajanju, da se preneha. Nato pa so se sestanki res nehali. To ni edini primer te vrste, še marsikaj je takšnega, o čemer bi se dalo govoriti in kar je kazalo, da je šlo življenje po vojski drugačno pot, kot smo jo pričakovali.

Mislím, da se v vsem tem delno res izraža tudi Dolomitska izjava. Vodstvo KPS je tedaj verjelo, da je doseglo zmago že v smislu »druge faze« revolucije. Zgodovinsko je to tudi res. To se je pokazalo tudi leta 1945, ko je prišlo v Beogradu v parlamentu do diskusije o istih stvareh. Slovenski predstavniki so se tedaj takoj oglasili, češ da so pri nas ta vprašanja (več strank itd.) že razrešena z enotno politično organizacijo OF. Se pravi, da so najbrže tudi v tem pogledu stvari v zvezi z Dolomitsko izjavo veliko bolj komplicirane, tudi zaradi tega, kar je bilo z njo posredno izvedeno že za čas po osvoboditvi.

Še dveh vprašanj bi se rad dotaknil. Najprej problema, koliko časa je še treba nadaljevati razpravo o krivdi in kaj z njo povezovati. Jaz razumem ta vprašanja tako, kot jih je Jančar nakazal v svojem filmskem scenariju: česa so krivi mladi, otroci tistih, ki so se vojskovali med seboj, da se ne bi smeli razumeti kot ljudje? To je zame najbolj bistveno sporočilo njegovega filma. Seveda pa je to sporočilo nujno zvezano tudi z relativiziranjem ideoloških meja v korist humanizma.

Končno pa moram v zvezi s tem nakazati še problem, ki je zvezan

posebej z vsemi kriznimi težavami našega časa. Po mojem gledanju današnje krize sploh ni mogoče niti presojati po takem ali drugačnem ocenjevanju NOB, niti zaradi današnjega stanja in poti, ki nas je pripeljala v današnjo krizo, presojati NOB drugače, kot ga ocenjujemo. Namreč kot vrh dosedanje slovenske zgodovine. To oceno sem že nekajkrat zapisal in to je zame tudi danes edina pravilna ocena teh štirih let. Toda kot se na eni strani pojavlja pri mladih ljudeh zaradi tega, kar danes doživljajo, kriza mišljenja in presojanja o preteklosti, tako se na drugi strani pojavlja v imenu te preteklosti obsojanje kritičnega mišljenja mladih o današnjem stanju in krivdi (oz. odgovornosti) zanj. Tisto »obujanje tradicij«, »vzdrževanje tradicij« itn. se neprestano povezuje z vprašanjem današnjega stanja in z gledanjem nanj. To je stvar, ki je – po moji sodbi – spet napačna z obeh strani. Sedanje stanje v ničemer ne omogoča in v ničemer ne spreminja naše sodbe in ocene boja za narodno osvoboditev, toda zmaga v NOB in pravilno stališče Komunistične partije med drugo svetovno vojno tudi ne pomeni več legitimacije za oblast v letu 1985. Oblast v letu 1985 moreta v resnici legitimirati samo čas po zmagi in ravnanje po zmagi. Prav to, poglobitno, pa se v političnih sporih povsem spregleduje in zamenjuje s spori o drugih stvareh. Zaradi teh preprostih resnic pa je današnje življenje seveda veliko bolj komplicirano in manj preprosto, kot se zdi, pa če govorimo samo o vprašanju sprave.